

ПРО ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ НА ВЛАСНІСТЬ

М. ДОМАШЕНКО

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права № 2
(Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого)

Соціально-економічний розвиток України в найближчі роки та у віддаленій перспективі визначатиметься тими змінами, що відбулися і відбудуться у системі власності. У сучасній вітчизняній науковій літературі знову з'явився інтерес до теоретичного осмислення інституту права власності та його юридичних конструкцій. Певним чином це пояснюється тим, що на фоні базових змін у економічних відносинах і насамперед у відносинах власності в Україні, починаючи з 90-х років, теоретична модель права власності не зазнала жодних змін. При трансформації радянської економіки орієнтація на західні моделі економіки та структури власності без урахування національних особливостей, національного досвіду, наукової думки та устрою суспільства була помилковою, оскільки еталонних моделей і структур взагалі не існує. На це сьогодні звертають увагу вчені-економісти. Так, Ю. Тимошенко справедливо зазначає, що кожна держава створює свої політичну модель, модель власності, які найбільше відповідають її особливостям: економічним, політичним, ідеологічним, національним та історичним [22, 25].

У Конституції України передбачено універсальний цілісний ряд, який поєднує основи економічних, соціаль- © М. Домашенко, 2010

них, політичних, моральних, правових та інших суспільних відносин. Але в розкритті змісту деяких понять, котрі закріплені в Конституції 1996 р., є відповідна недовомовленість, яка об'єктивно пов'язана з переходом до нового конституційного ладу.

До таких понять належить і поняття «форма власності», якому в економічній та правовій літературі з точки зору його змісту «пощастило» найменше. Науковцям доводиться стикатися з відсутністю єдиної термінології, критеріїв класифікації, змішуванням таких базових понять, як форма, тип та вид власності. У результаті, наприклад, одні автори розрізняють поняття загальнонародної власності, суспільної, державної, публічної форм власності, а інші вважають їх тотожними.

Необхідно зазначити, що в Конституції України передбачені: виключна власність Українського народу (ст. 13), державна власність (ст. 14), власність територіальних громад села, селища, міста, тобто комунальна власність (ст. 142), приватна власність (ст. 41).

К. Апанасенко зазначає, що комунальна власність стала відокремленою від державної власності як юридично, так і економічно, а відтак, набула ознак самостійної форми власності [2, 35-36]. Натомість Й. Васькович висловлює думку, що ЦК України не містить по

ділу права власності на види чи форми, а тому критерієм поділу є суб'єктний склад відносин власності, а не форми права власності [4, 124].

Такі наукові докази наводять на думку, що у вітчизняній науці на сьогодні відсутній глибокий аналіз економічних відносин, у тому числі й відносин власності. Полеміка про економічні відносини власності та право власності триває ще з часів радянської влади, починаючи з 60-х років. Основне питання — предмет правової чи економічної науки є поняття «власність»? В. Шкредов наголошував, що власність є предметом правознавства, юридичної, а не економічної науки, хоча більшість економістів вважають, що власність — поняття економічне [12, 10].

Відомий учений-цивіліст С. Братусь наголошував, що він погоджується із твердженням В. Шкредова про те, що власність є вольовим відношенням, оскільки правомочності володіння, користування та розпорядження, які є способом вираження власності, є вольовими відносинами [12, 20].

Б. Пугінський з приводу цього питання зазначає, що на власність необхідно дивитись як на рух, на соціальний процес. Неможливо власність зводити до привласнення матеріальних благ. Необхідно включати в поняття власності питання розподілу результатів діяльності, розподілу доходів, оскільки це є необхідним компонентом права власності [12, 26-27].

У свою чергу, російський учений В. Мазаєв зазначає, що в економічній і правовій літературі виокремлюють економічну і правову категорії форм власності. При цьому форма власності як економічна категорія не збігається з формою власності як способом здійснення права власності. У цьому розумінні форма власності постає як

форма права власності, тобто сукупність правових норм, що закріплюють належність матеріальних благ відповідним суб'єктам та визначають правовий режим конкретного майна [10, 185]. Крім цього, В. Мазаєв доходить висновку, що поняття «форма власності» є конституційним, тобто правовим поняттям, яке за логікою системи права має потребу у розвитку та конкретизації в інших галузях права, тим паче що зміст форм власності, які визначені у Конституції, не отримав додаткового розкриття ні в економічній, ні у правовій літературі.

Найменше у цьому напрямі «поцятило» колективній власності, яка прямо була закріплена в Законі України «Про власність». Поняття «колективна власність» і її суб'єктний склад неодноразово та гостро критикувалися в юридичній літературі минулих років і продовжують піддаватися критиці сьогодні. Українські та російські цивілісти — О. Пушкін [14, 144], Я. Шевченко [15, 62], О. Дзера [11, 338], Є. Суханов [6, 361-365], Ю. Толстой [7, 330-334] та інші прямо висловлювалися проти подальшого збереження в законодавстві про власність поняття «колективна форма власності». Їх точка зору ґрунтується на тому, що, оскільки конструкція «колективна власність» створює фундамент для її отождення із спільною власністю, вона також породжує ланцюг суперечностей у правовому режимі майна колективних суб'єктів цивільних правовідносин зі статусом юридичної особи. До того ж, як стверджують вчені, колектив — це утворення, що не має цивільної правосуб'єктності, а не виступаючи суб'єктом цивільного права в цілому, він не може виступати і суб'єктом права зокрема.

Таку ж позицію займає і Я. Шевченко, яка, виступаючи активним про-

тивником поняття (категорії) колективної власності, вважає колектив неспроможним виступати суб'єктом правовідносин власності, стверджуючи, що колектив як суб'єкт є «...аморфним, без волі і єдиного інтересу, без стану привласнення, що тільки і може характеризувати право власності». Лише юридична особа, на її думку, може здійснювати правомочності володіння, користування і розпорядження майном, отже, тільки юридична особа і може виступати суб'єктом права власності [24, 8-10].

При цьому необхідно зазначити, що і Конституція України не містить згадки про право колективної власності, а оперує поняттям «право власності юридичних осіб». А тому відмовились від використання категорії права колективної власності й розробники нового Цивільного кодексу України, зважаючи на те, що колектив не є чимось єдиним, цілісним, що могло б виразити себе як суб'єкт права власності. А тому, як вказують розробники ЦК України, усі господарські товариства, кооперативи, різноманітні об'єднання — це юридичні особи і саме як юридичні особи вони можуть бути суб'єктами права власності [5, 12-14].

Таким чином, на нашу думку, можна припустити, що процес заміни поняття «право колективної власності» конструкцією «право власності юридичних осіб» є дуже вдалим.

Але вважаємо за доцільне і надалі зберегти конструкцію «право колективної власності як юридична форма власності». Цю точку зору поділяють: В. Луць [9, 24-26], В. Семчик [18, 69-70], Г. Пронська [16, 272-273], Є. Комах [8, 3-5]. Так, В. Семчик, дискутуючи з Я. Шевченко і аргументуючи свою позицію, пише, що у своїй сукупності юридична особа становить колектив її учасників, відображає їх

спільні майнові права та обов'язки. Вони відрізняються від майнових прав та обов'язків осіб, які набули спільної власності без створення юридичної особи. Саме тому цілком логічним є визнання права колективної, кооперативної, трастової чи іншої групової власності, в основі якої лежить приватна власність, хоча вона і відображає спільні господарські, майнові та інші інтереси. Спільне майно використовується у своїй сукупності, незважаючи на те, що воно відокремлене від кожного пайовика, тобто є колективним майном. Колективні форми господарювання, які є в усіх країнах світу, передбачають наявність колективного майна, частка якого у вигляді паю, акції належить кожному члену колективного формування. Однак кожний із них не може розпорядитися цим майном, здійснити повноваження власника. Вони здійснюються юридичною особою в установленій формі та у визначеному порядку.

Ще раніше В. Семчик стверджував, що відчуження робітників від загальнонародної власності, як і відчуження колгоспників від власності колгоспів, ставлення робітників та колгоспників до власності як до «нічиєї» виникло в результаті нездійснення її основних принципів, абсолютизації адміністративно-командних методів управління, бюрократизму та догматизму, підміни суб'єктів та змісту відносин власності з нібито збереженням їх форми [12, 119].

У свою чергу, Є. Комах, наслідуючи російського цивіліста В. Іванову та керуючись тим, що, «...незважаючи на невизначеність і дискусійність самого поняття колективної власності у загальноприйнятому у суспільстві розумінні, вона реально існує на практиці» і саме тому, що «. поряд з державною і приватною має місце колек-

тивна власність, до якої належать акціонерні підприємства і підприємства, викуплені трудовими колективами, а також підприємства, які орендують державне майно», — доходить висновку, що «колективна власність — явище об'єктивне, як об'єктивним є і прагнення людей до колективного господарювання. Колективна (або кооперативна) власність існує в усіх країнах, хоча не всюди вона закріплена у конституційному порядку». Ґрунтуючись на цьому твердженні, Є. Комах зазначає, що виживуть і розвиватимуться ті форми власності, які будуть життєздатними та пристосованими до умов господарювання [8, 5].

Наявність у реальному житті права колективної власності підтримується не тільки теоретичними доказами вчених, а й чинними на сьогодні нормативними актами, у тому числі й Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію».

З цього приводу слід сказати, що ще за радянських часів учений В. Шкредов висловлював щодо кооперативно-колгоспної власності слушну думку, що тільки колгоспу в особі його загальних зборів належить право володіння, користування та розпоряджання майном і ніхто без відома колгоспу не може втручатися в ці права [12, 112-113].

Відповідно до цього, на нашу думку, має рацію і В. Савельєв, зазначаючи, що вченим доводиться зі співчуттям констатувати про малорухливість та спрощеність права власності у вітчизняній правовій системі. При цьому В. Савельєв зазначає, що нашим теоретикам права слід побоюватись не лише домінування англо-американських моделей права власності, а й не використовувати спадщину класичного римського права, яке становить основу сучасної континентальної правової

системи [17, 23]. Так, наприклад, Є. Богданов зазначає, що деякі сучасні цивільно-правові відносини, які існують у системі споживчої кооперації, у сфері банківського кредитування можна адекватно пояснити й оцінити тільки «з позиції розщепленої власності» [3, 19-21].

Аналіз правової сутності будь-якої форми власності свідчить, що глибинні основи її виокремлення зводяться переважно до необхідності (чи намагання) або надати певному колу суб'єктів права власності певні переваги, або ввести для них ряд обмежень. Таким чином, визначення форм права власності як для суспільства загалом, так і для кожної окремої людини має, поза сумнівом, вирішальне значення [13, 15]. Таким чином, це питання і надалі повинно постійно залишатись у центрі уваги вітчизняної науки цивільного права.

Зокрема, це стосується і нашого агропромислового комплексу, в якому основними структурами, які вирощували, заготовляли та переробляли сільськогосподарську продукцію, були сільськогосподарські виробничі кооперативи. Основна частка серед них належала колективним господарствам (колгоспам) як юридичним особам.

Продовження «соціальної справедливості» приватизації в агропромисловому комплексі призвело до масової ліквідації сільськогосподарських кооперативів, перетворивши їх на товариства з обмеженою відповідальністю та, водночас, так званого розпаювання колгоспної землі. Наступним етапом приватизації в цьому напрямі є приватизація землі як національного багатства нашої держави. Поза сумнівом, це є результатом прямого ігнорування такої форми власності, як колективна чи кооперативна.

Не менш цікаву думку висловив свого часу О. Пушкін, який вважав, що право власності повинно бути диференційоване на: а) право приватної власності (власність громадян і недержавних комерційних юридичних осіб; б) право державної власності; в) право комунальної власності; г) право власності об'єднань громадян. Правда, при цьому О. Пушкін вважав за доцільне відмовитися від поняття колективної власності, а також від категорії публічної власності [14, 18-19].

Виокремивши право власності об'єднань громадян як самостійну форму права власності, О. Пушкін тим самим вдало підкреслив особливості такого виду юридичних осіб, як об'єднання громадян, специфіку їх правоздатності та правового режиму майна, що їм належить.

Таким чином, у науці цивільного права уже є відповідні теоретичні докази про існування в реальному житті права колективної (корпоративної) власності, яка заснована на членстві (участі), хоча, як ми зазначали, вона і не закріплена на законодавчому рівні.

Так, наприклад, І. Спасибо-Фатеева стверджує, що перше застереження, яке варто зробити, перш ніж розпочати аналіз відносин власності, — це ототожнення АТ із корпораціями. Тоді логічно стверджувати, що право власності АТ є правом власності корпорацій або корпоративною власністю [20, 25].

Необхідно зазначити, що Ю. Ушакова, аналізуючи право колективної власності, доходить висновку, що необхідно визначити приватне підприємство, яке діє на основі приватної власності громадян, та підприємство, що діє на основі колективної власності суб'єкта господарювання (юридичної особи) [23, 26].

Натомість відомий російський учений Є. Суханов відстоює точку зору,

згідно з якою форма власності є некоректною юридичною конструкцією. На його думку, категорія «форма власності» є даниною політекономічній трактовці юридичних категорій, а економісти так заплутали проблематику власності, що навіть саме поняття «власність» має багато визначень.

Тому Є. Суханов доходить висновку, що жодних форм власності немає, а є лише одне єдине право власності із стандартним, єдиним набором правомочностей (можливостей), якими можуть володіти різні суб'єкти — громадяни, юридичні особи, держава та інші публічно-правові утворення [21, 772].

Ще раніше подібну думку висловлювала Л. Щеннікова. Вона стверджує, що з позиції цивільного права немає форм власності, а є тільки різні суб'єкти цього права [25, 24]. Крім цього, вона пропонує зовсім відмовитись від поняття «приватна власність», оскільки вважає його політизованим.

Загалом таку ж позицію підтримує і К. Скловський. Він наголошує, що право власності безпосередньо не відображає економічних відносин власності, навіть якщо вони й існують [19, 159].

Фактично таку саму думку висловлюють і українські цивілісти. Так, І. Спасибо-Фатеева стверджує, що «не може йтися про систему права власності, що складається з таких його форм, як приватна, колективна, державна та комунальна. Такий поділ є неприпустимим, оскільки не існує їх окремих правових режимів, адже Конституцією визначається рівність усіх суб'єктів права власності» [27, 307]. Подібна точка зору висловлена і авторами академічного курсу Цивільного права України за редакцією Я. Шевченко, де стверджується, що у ЦК Ук-

раїни не врегульовуються так звані форми власності, які є економічною, а не правовою категорією [26, 27]. Крім того, Я. Шевченко вважає непотрібним сам поділ на форми власності, і зазначає, що єдино можливою формою існування для правових відносин власності є саме право власності, котре може виражатися як індивідуальне, коли є один суб'єкт, і як загальне, коли наявна множинність суб'єктів [13, 10].

Неприйнятність категорії форми власності відповідною групою сучасних цивілістів-дослідників можна пояснити так. По-перше, причиною неприйнятності категорії «форма власності» є світоглядна заангажованість підходів до просування тієї чи іншої правової концепції і, насамперед, у спробі позбутись марксистських елементів форм власності, таких як визнання пріоритетності соціально-економічної природи форм власності й зумовленого впливу цієї природи на політичні відносини. Саме цим заперечується той факт, що форми власності впливають на процеси володіння економічною владою і на політичні фактори суспільного розвитку.

Вихідною методологічною основою такої позиції слугує також стійка точка зору західних спеціалістів, для яких у еволюції конституційного ладу важливішим є не зміна форм власності, а перерозподіл влади у суспільстві [1, 25].

По-друге, причиною такої неприйнятності є те, що, спираючись на конституційні положення про розрізнення форм власності, можна встановити їх певну нерівність. Така нерівність уже існує. Вона існувала б і в тому випадку, якби і в Конституції нічого не вказувалось про форми власності. Є. Суханов з цього приводу говорить, що в дійсності жодної рівності форм власності немає і не може бути, ос

кільки правовий режим майна, яке знаходиться у приватній та публічній власності, розрізняється за об'єктом права власності, за підставами виникнення, а також за обсягом та характером юридичної відповідності суб'єктів права власності [21, 771].

Тим більше що у Конституції України закріплено не рівність форм власності, а рівний правовий захист, що, у свою чергу, не є гарантією забезпечення реальних факторів рівності цих форм.

Заперечення економічного змісту форм власності об'єднує правове регулювання відносин власності. Для права власності в цивільно-правовому розумінні необхідний конкретний суб'єкт, який може бути учасником майнових відносин. Тому для форми права власності головною є особливість конкретного суб'єкта товарно-грошових відносин. Стосовно цього В. Мазаєв зазначає, що коли суб'єкт досить конкретний, то його зручніше визначати у традиційній формі фізичної або юридичної особи, підібрати відповідні організаційно-правові форми їх участі в цивільному обороті з відповідним набором правомочностей власника. Але коли йдеться про таких учасників відносин власності, як народ, нація, окремі соціальні спільноти, то відносини власності за участю цих суб'єктів цивілісти називають економічними, а не правовими [10, 187].

Слушною, на нашу думку, є вказівка В. Савельєва на те, що ЦК Російської Федерації фіксує так звану елементарну (спрощену) модель права власності, яка нерідко виражена формулою: одна річ — одне право власності [17, 19]. Ця теза підтверджується і нормою ст. 316 ЦК України, відповідно до якої «правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно

до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб».

Отже, чинне цивільне законодавство України не визначає дефініції влас-

ності, а тому без суттєвої цивілістичної доктрини про власність неможливо пізнати і юридичну природу права власності.

- ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ
1. *Алексеев В. В.* Трансформация собственности в контексте теории модернизации (к постановке проблемы) // *Собственность в XX столетии.* — М., 2001. — С. 25—34.
  2. *Апанасенко К.* Комунальна власність як самостійна форма власності : ознаки, співвідношення з державною формою власності // *Право України.* — 2005. — № 10. — С. 35—36.
  3. *Богданов Е. В.* Моделирование права собственности в гражданском законодательстве Российской Федерации // *Государство и право.* — 2000. — № 11. — С. 18—22.
  4. *Васькович Й.* Чи передбачені цивільним законодавством форми права власності // *Право України.* — 2006. — № 10. — С. 124.
  5. Головатий С, Довгерт А., Підпригора О., Пушкін О., Боброва Д., Кузнецова Н., Луць В., Ромовсь-ка З., Мусіяка В., Сибільов М., Шевченко Я. Передмова до проекту Цивільного кодексу України // *Українське право.* — 1996. — № 2. — С. 12—14.
  6. *Гражданское право :* в 2 т. / под ред. Е. А. Суханова. — М., 1998. — Т. 1.
  7. *Гражданское право :* в 3 т. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 1999. — Т. 1.
  8. *Комар Е.* Право колективної власності в Україні // *Підприємництво, господарство і право.* — 1997. — № 6. — С. 3-5.
  9. *Концептуальні* питання створеного нового Цивільного кодексу : матеріали наук.-практ. конф. (14-15 квіт. 1992 р.). — К., 1992. — С. 24-26.
  10. *Мазеев В.* Конституция и формы собственности // *Конституционное право : Восточноевропейское Обозрение.* — 2003. — № 4 (45). — С. 185-190.
  11. *Право* власності в Україні : навч. посіб. / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, О. А. Підпригора ; за заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К., 2000. — 816 с.
  12. *Право* собственности в СССР / под ред. Ю. К. Толстого, В. Я. Яковлева. — М., 1989. — 288 с.
  13. *Право* власності в Україні / за ред. Я. Н. Шевченко. — К., 1996. — 194 с.
  14. *Проблеми* підготовки нового Цивільного кодексу України : Тези доповідей і наукових повідомлень наук.-практ. конф. — К., 1993. — С. 18-19.
  15. *Проблеми* развития гражданского законодательства и методология преподавания гражданско-правовых дисциплин : сб. материалов науч.-практ. семинара. — Харьков, 1993. — С. 62.
  16. *Пронська Г. В.* Право колективної власності у підприємницькій діяльності в Україні // *Концепція розвитку законодавства України :* матеріали наук.-практ. конф. (трав. 1996 р.) — К., 1996. — С. 272-273.
  17. *Савельев В. А.* Действующее право собственности и некоторые сложноструктурные модели собственности // *Государство и право.* — 2001. — № 9. — С. 19-23.
  18. *Семчик В. І.* Право власності за Конституцією України / НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 1997. — 36 с.; *Семчик В. І.* Право власності : проблеми розвитку // *Бюлетень законодавства і юридичної практики України.* — 1998. — № 2. — С. 69-70.
  19. *Скловский К. И.* Собственность в гражданском праве : (учеб.-практ. пособие) — М., 2002. — 512 с.
  20. *Спасибо-Фатеева І.* Корпоративна власність // *Українське комерційне право.* — 2006. — № 7. — С. 25.
  21. *Суханов Е. А.* Право собственности в современной России // *Собственность в XX столетии /* под ред. В. В. Алексеева. — М., 2001. — С. 767-775.
  22. *Тимошенко Ю.* Аналітична оцінка перебудови відносин власності в Україні // *Економіка України.* — 2003. — № 8. — С. 20-26.
  23. *Ушакова Ю.* До питання про колективну власність // *Підприємництво, господарство і право.* — 2004. — № 11. — С. 23-26.
  24. *Шевченко Я.* Власник і власність у системі ринкових відносин в Україні / *Трансформування відносин власності — основа розвитку підприємництва в Україні //* *Право України.* — 1997. — № 2. — С. 8-10.
  25. *Щенникова Л. В.* Вещные права в гражданском праве России. — М., 1996. — 200 с.
  26. *Цивільне* право України : підруч. : академ. курс : у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. — К., 2003. — Т. 1. Загальна частина.
  27. *Цивільне* право України : підруч. — К., 2004. — Т. 1.